

KOVÁCS GÁBOR

A TERAPEUTASZEREP MINT RETORIKAI STRATÉGIA BIBÓ ISTVÁN POLITIKAI GONDOLKODÁSÁBAN

■ Gondolatmenetemet egy Bibó által írott levélben citált Bocskai-idézettel kezdem. A szóban forgó idézet a következőképpen hangzik: „Ami magamat illeti, azt hiszem, agyajárásom alapján egyféle maradt, csak éppen realistaságom (és inkább nemforradalmiságom) szigorú megtartásával az abszolút Értékek nagy igénylésébe jutottam, ami nem is éppen ellentétes, sőt nagyon természetes. Most is az jó Bocskay [sic!] fejedelem szavával élve »az dialektikához és retorikához nem tudunk, (sajnos, mi tudunk) az dolgot ő magát nézzük«, de az nézésből nem következik az dolgoknak megtartása és megmaradása. Igazában inkább a gondolkodás módjára nézve békétlenkedem, mint a cselekvésére. Kissé meghasonultam azzal a zsidósos agyajárással, amely az igazság útjait a módszerben, az ellentmondástalanul egységes rendszerben és a logikus formulákban látja. Európai betegség ez nagyon. Szép és érdekes példája itt ennek Kelsen, akinek itt buzgó szemináriumi hallgatója vagyok. Nagyon közvetlen és zseniálisan okos ember, de nekem Horváth valahogy igazabb.”¹

Mint ahogyan erre másutt már rámutattam,² a gondolatmenet mindenekelőtt Bibónak a nagy, rigorózus filozófiai rendszerekkel szembeni averzióját fogalmazza meg, azt a fajta antispekulativitást, amely Percz László szerint a bibói gondolkodás egyik jellemző jegye.³ Nem kétséges, Percznek ebben teljesen igaza van, magam is egyetértek megállapításával. Mindamellelt azért nem szabad megfeledkezni arról, hogy ez az antispekulativitás Bibó esetében korántsem jelent racionalizmus-ellenességet, ami egyébként meglehetősen népszerű pozíció volt abban a két háború közötti időszakban, amelyben Bibó intellektuális szocializációja végbement. Az „ő magát a dolgot” nézni attitűd Bibónak arra a megközelítésére világít rá, amelyet leginkább a fenomenológiaival lehetne rokonítani. Ne essünk persze túlzásba: szó sincs arról, hogy Bibó tudatosan használta volna a fenomenológiai metódust: ha valami, a módszertani tudatosság igencsak távol állt gondolkodói habitusától.

A továbbiakban azonban nem erre. hanem a retorika problémájára szeretnék összpontosítani. Vajon igaz-e, hogy Bibótól idegen volt bármiféle retorikai stratégia alkalmazása. Megelőlegezve gondolatmenetem konklúzióját: nincs erről szó, nem is lehet. ez ugyanis ellentmondana Bibó alapvető gondolkodói intencióinak. Ezeknek az intencióknak a kifermálódása pontosan abban az időszakban történik, amelyben a fentebb látott levél is született. Bibó ekkoriban adja fel jogfilozófiai ambícióit, s tesz le arról, hogy szaktudósi jellegű, szokványos akadémiai karriert fusson be. A politika mint érdeklődési terep az ő esetében korántsem jelenti azt, hogy csupán tudományterületet váltana. Nem, itt sokkal többről van szó: szerepváltásról. Nem szaktudós akar lenni, hanem valami más. A kérdés az, hogy vajon mi? Erre nézve az idézet levélrészlet is ad bizonyos támpontokat: ha figyelmesen

Jelen írás *A magyar filozófiatörténet narratívái (1792–1947)* című, K104643-as számú OTKA-projekt keretében készült.

olvassuk a szöveget, akkor abból kiderül, hogy Bibó már itt is az elmélet és gyakorlat olyasféle kapcsolatáról beszél, amelyben a két terület nincs elszakítva egymástól. Valójában a spekulativitással szemben az a legfőbb kifogása, hogy elszakítja a gondolkodást a valóságtól, a cselekvéstől. Ezért is preferálja az egyébként rá valójában komoly hatást tévő Kelsennel szemben magyar mesterét, Horváth Barnát.⁴

Bibónak az 1930-as évek közepén végbemenő – Nagy Endre által megtérésnek nevezett⁵ – konverziója nemigen volna érthető, ha nem vennénk tekintetbe azt az alapvető tapasztalatát, amely nemcsak hogy összekapcsolódott a politika világa felé történő orientációjával, hanem nagyon erősen determinálta és meggyorsította ezt az orientációt. Bibó közismert barátsága Reitzer Bélával és Erdei Ferencsel témánk szempontjából azért érdekes, mert a három fiatalember a magyar társadalom három egymástól meglehetősen elszigetelten élő társadalmi csoportjából jött: Bibó az ún. keresztény középosztályból, Reitzer a zsidó származású középosztályból, míg Erdei a parasztságból. Egymással folytatott levelezésükből kiderül, hogy a legnagyobb problémát egymás megértése jelentette; túlzás nélkül állítható, hogy többről volt itt szó, mint felnőtt életüket elkezdő fiatalok között gyakori – felfokozott önközlési vágyból fakadó – megértési nehézségekről. Bibó saját életvilágában szembesült azokkal a kommunikációs problémákkal, amelyek a korabeli, egymástól elszigetelt, egymással kölcsönös értetlenségben élő kasztokra szétszakadt magyar társadalom életének szükségképpen velejárói voltak. Működő, demokratikus politikai közösség ilyen közegben nem lehetséges – ez volt Bibó alapvető felismerése ezekben az években.

Ennek a felismerésnek fontos következményei voltak. Nem utolsósorban saját szerepfelfogását illetően. Vajon hogyan gondolkodott Bibó? Levelei, művei és élete végén adott életút-interjúja alapján rekonstruálhatóak akkori gondolatmenetének lépései. Először is szükség van a helyzet világos felmérésére. A korabeli népi szociográfia ezt a feladatot vállalta magára: barátjának, a világképe kifermálódásában kulcsszerepet játszó Erdeinek a munkássága ebbe a vonulatba tartozott. Az objektív elemzés azonban csak szükséges, de nem elégséges előfeltétele az oly szükséges változásnak. A helyzet felmérésétől valamiképpen el kell jutni az azt megváltoztató társadalmi cselekvésig. Ez benne volt a kor levegőjében: a népi szociográfia nagy figyelmet keltett darabjainak szerzői maguk is többek akartak lenni a parasztság állapotát elfogulatlanul rögzítő, távolságtartó szaktudósoknál. Álláspontjukból logikusan következett a politikába való bekapcsolódás igénye. A dilemma abban állott, hogy miképpen robbantható szét a megkövesedett társadalmi-politikai konstelláció. A Bibó–Erdői-levelezésből kiderül, hogy komoly kétségeik voltak valamiféle parasztforradalom realizálásával szemben. Akkor viszont nem maradt más, mint az evolutív jellegű változtatás lehetősége, reformok segítségével: a Márciusi Front kísérlet volt arra, hogy belépjenek a politikai térbe, s belülről próbálják megváltoztatni a konstellációt. A front története azonban azt bizonyította, hogy az általa képviselt üzenet nem jutott el a címzettekhez. Bibó háború alatt, tehát post festum született írásából kiderül: mindinkább meggyőződésévé vált, hogy bármiféle, a modern demokratikus intézményrendszer kialakulását célul kitűző vállalkozás kudarcra van ítélve, ha nem jön létre valamiféle közvetítés a magyar társadalom magukba zárkózó kasztjai között. Más szavakkal: meg kell teremteni a kommunikáció feltételeit azok között, akik eddig nemigen beszéltek egymással, akár eleminek gondolt érdekellentét, akár egyszerű közömbösség okán.

A kommunikációs rövidzárlat feloldására konstruálja meg Bibó a politikai-közösségi terapeuta pozícióját. A terjedelmi korlátok miatt nemigen van módunk annak a kontextusnak a teljes rekonstrukciójára, amelyből ez a pozíció kinőtt: megtette ezt Balog Iván – akitől egyébként a terminus is származik – Bibó hisztériai fogalmát tárgyaló monográfiájában.⁶ Itt csupán nagy vonalakban lehetséges

felrajzolni a feltétlen szükséges hátteret. A lényeg az a társadalompszichológiai megközelítés, amelynek elemeit Bibó részben a korabeli pszichoanalízis fogalomkészletéből,⁷ részben pedig Guglielmo Ferrero egzisztencialista ihletésű félelem-elméletéből kölcsönzi. Ezeket elegyíti a korábbi jogfilozófiai tanulmányai során megismert Bartók Györgytől származó értékelméleti megfontolásaival, illetve egy határozott auklérista attitűddel. Emellett lényeges szerepet játszott a Bibót egész életében végigkísérő határozott antimarxizmus: miközben nagyon határozottan baloldali gondolkodóként definiálta magát, élesen elutasította a Marx-féle osztályharc-teóriát. Úgy vélte, hogy téves az a tézis, miszerint a társadalom egyes csoportjai között – érdekeik szembenállása folytán – kibékíthetetlen ellentét van. Nem az érdekeknek van primátusa, hanem azoknak az értékfogalmaknak, amelyek meghatározzák a társadalmi szereplők értéképzeteit és szerepfelfogását. A feladat kettős: egyrészt szükség van a társadalmi értékválságból való kilábalásra. Ez új, teljesítőképes elitet kíván. Másfelől – ezzel párhuzamosan – szükség van annak a kommunikációs rövidzárlatnak a feloldására, amely egy torz – valamilyen útonmódon feltétlenül megváltoztató – társadalomszerveződés eredménye. Ennek eredményeképpen szereznek az emberek valóságosan létező, ám mégis hamis és félrevezető tapasztalatokat egymásról a mindennapi érintkezés során. Itt lép be a koncepcióba a politikai-közösségi terapeuta pozíciója, ami szükségképpen retorikai pozíció: a szerepkör hatékony működtetéséhez ugyanis végiggondolt retorikai stratégiára van szükség. Az, hogy a „dolgát magát” nézzük, csak kiindulópont lehet: szükséges, ám önmagában elégtelen előfeltétel.

A leginkább tisztázásra váró dolog a terapeuta pozícióval kapcsolatban az, hogy milyen viszonyban van ő azzal a közösséggel, amelynek tagjaihoz szólni kíván, akiket meg akar győzni álláspontjának igazságáról, illetve – ennek szükségképpen előfeltételeként – saját álláspontjuk hamisságáról. Miképpen lehetséges ez? Önként kínálkoznak itt bizonyos antik minták. Szóba jöhetne itt a Szókratész-féle, szofista eredetű módszer. Ez egyfajta racionális párviadalnak fogja fel a dolgot, amelyben a felek érveket ütköztetnek érvekkel: győzzön a jobbik, az, aki a sarokba tudja szorítani ellenfelét. Valójában persze ebben sincsen szó egyenlő hatékonyságú fegyverekkel vívott párviadalról, hiszen a mester – Szókratész vagy valamely képzett szofista – birtokában van annak a logikai-retorikai arzenálnak, amellyel a vele szemben álló nem rendelkezik. A platóni dialógusok kommunikációs szituációiban Szókratész érvelésének címzettjei többnyire olyan alacsonyabb osztályba tartozó edzőpartnerként tűnnek fel, akikkel a Mester formába hozás végett szparingol egy jót. Egyenlőtlen felekről van szó: egyikük rendelkezik bizonyos skillekkel, a többiek pedig nem.

Ebből a szempontból a Bibó-féle politikai-közösségi terapeuta hasonló helyzetben van: ő is birtokol valami olyan tudást, amivel azok, akiket meggyőzni kíván, nem rendelkeznek. Viszont van itt egy lényeges különbség. Szókratész és vitapartnerei egy fontos szempontból mégiscsak egyenlők: a Mesterhez hasonlóan ők is a polisz közösségének a polgárai, akik a már létező politikai erőterben folytatják le vitáikat. Elvileg nincsen semmi akadály, hogy a filozófus partnerei maguk is filozófussá váljanak, elsajátítva az ehhez szükséges szellemi arzenált. Ezzel szemben a politikai terapeuta célja éppenséggel a politikai közösség megteremtése, a demokratikus, minden ember egyenlő emberi méltóságán alapuló közéleti erőter konstituálása. Itt ugyanis éppen a közösség létrehozásának előfeltételeit kell megteremteni. Szóval ha mindenképpen antik előképekhez akarunk folyamodni, akkor nem annyira Szókratész figurája, hanem talán inkább annak a törvényhozónak az alakja tűnik használhatónak, akit maguk a görögök sem tartottak a közösséghez tartozónak. Az ő feladata volt azoknak a szellemi falaknak – vagyis a törvényeknek – a megkonstruálása, amelyek körbekerítették a polisz közéleti-politikai terét. Ám látnunk kell, hogy ez az analógia is sántít: Bibó nem törvényeket

akar adni: a politikai-közösségi terapeuta pozíciója ugyanis egy lépéssel hátrébb van az antik törvényadónál. Azt az elemi közösségi konszenzust szeretné létrehozni, amelyek nélkül nem lehetséges törvényhozás. Ez a konszenzus Bibó számára mindenekelőtt értékconszenzus: az aktuálisan kibékíthetetlennek látszó ellentétek által dezintegrált közösség különböző társadalmi-kulturális csoportokhoz tartozó tagjainak el kell fogadniuk bizonyos alapelveket.

Mind Platón, mind pedig Arisztotelész szövegeiben föl-fölbukkan az orvos metafora, amikor vezetők és vezetettek viszonyáról van szó. Hannah Arendt joggal mutat rá arra, hogy ez modern szempontból problematikus, a modern egalitarizmus szellemével ellentétes koncepció, hiszen orvos és páciens viszonya – pásztor és nyáj viszonyának metaforájához hasonlóan – inherens módon egyenlőtlen viszony.⁸ Nos azt kell mondanunk, hogy a közösségi-politikai terapeutát közösségek tagjaihoz fűződő viszony pontosan ilyen természetű. Merthogy – s ez a biológiai metafora alapvető eleme a bibói gondolatmenetnek – itt bizony beteg közösségről van szó, olyanról, amely patológus állapotban leledzik. A nyavalyát Bibó közösségi-politikai histériának hívja. Az erre vonatkozó teória – az ezzel összekapcsolódó nacionalizmuselmélet mellett – alighanem a bibói életmű legidőtállóbb része. Itt és most nemigen van lehetőség ennek részletes leírására. Megtették már ezt mások, és jómagam is írtam erről másutt: akit ez a nagyon fontos kérdés közelebről is érdekel, forduljon bizalommal Balog Iván monográfiájához.

Amit itt mindenképpen figyelembe kell vennünk, az az, hogy a közösségi-politikai terapeutának a közösségi kommunikáció helyreállításához nem elég pácienseinek a szellemére apellálnia: itt bizony a lélek betegségeiről van szó, a hajdani traumák fel nem dolgozott és kóros módon fixálódott emlékképeiből táplálkozó lelki deformációk torzulásait kell megszüntetni. Ezen a ponton – mielőtt továbbmennénk – feltétlenül tisztázni kell, hogy Bibó erősen idegenkedik mindenféle közösségi metafizikától, s nagyon határozottan leszögezi, hogy az individuálpszichológia fogalmait ő analogikus értelemben használja, s nem szabad olyan közösségi pszichét vagy kollektív ént elképzelni, amely az egyéni tudatokról és pszichétől független módon létezik. Ezért utasítja el a korabeli esszencialista nemzetkarakterológiát. Ám az sem igaz – mondja Bibó –, hogy a kollektív psziché az egyéni pszichék egyszerű numerikus összege lenne. Amikor egy közösség histérikus állapotáról beszélünk, nem arról van szó, hogy abban a szó individuálpszichológiai értelmében beteg egyének vannak többségben:

„A közösségi histéria egyéni lelkiállapotok együttes hatásából alakul ki, azonban ezek az egyéni lelkiállapotok külön-külön nem feltétlenül histériások, hiszen egy-egy közösségi histéria gyakran több nemzedéken keresztül zajlik, s egészen más személyek élnek át bizonyos kiinduló élményeket, mások alakítanak ki egy hamis képet a közösség való állapotáról, és ismét másokon keresztül jelennek meg a közösség histérikus reakciói. [...] Ezért hívságos és terméketlen dolog a közösségi histériákat bizonyos megromlott lelkületű egyéneknek vagy csoportoknak, társadalmi osztályoknak és politikai hitvallások híveinek tulajdonítani és azon töprengeni, hogy ezek a beteg közösségnek hány százalékát teszik ki, s hogy ezeket hogyan lehetne a közösségből kiiktatni. [...] Hiába pusztítunk el minden „gonosz” embert, a histéria téveszméi és hamis reakciói békés családfókben, hatgyermekes családayakban, a légynek sem vétő szolid emberekben és nemes, magasztos, emelkedett szellemű egyénekben fognak tovább élni, s a közösség egy nemzedék alatt újból kitermeli a histéria örültjeit, haszonélvezőit és hóhérlégényeit.”⁹

De akkor mit lehet, és mit kell tennie a Bibó által vízionált közösségi-politikai terapeutának? A szerep egyfelől társadalom-lélekgyógyászati kvalitásokat kíván. Olyan terapeutikus helyzeteket kell teremteni – ami persze előfeltételezi, hogy képes rábírní a közösség tagjait ezek szükségességére –, amelyekben lehetséges

a kommunikációképtelenség feloldása. S valóban ezeket Bibó igyekszik aprólékosan kimunkálni. Mind a háború alatt íródott Békeajánlatnak – ami a középosztály és a munkásság közötti kommunikációt kívánta megindítani –, mind pedig az 1948-as nagy Zsidókérdés-esszének a lényegi eleme ezeknek a terapeutikus helyzeteknek a leírása. Az utóbbiban Bibó gondosan részletezi, hogy kinek mit és hogyan célszerű mondania.

Konklúzió

■ A politikai terapeuta szerepére a bibói teóriában átmeneti helyzetben van szükség: a premodern, tekintélyelvű, hierarchikus társadalomból a modern, egalitárius társadalomba történő átmenet figurája ő politikai traumában szenvedő, hisztérikus állapotban leledző közösségekben, melyek önerőből képtelenek áttörni a kölcsönös értetlenség falát. Bibót joggal mondhatjuk hát a tranzitológia szakemberének. Mert lehet-e vajon teremteni a gyűlölet kis köreiből a szabadság kis köreit? – ez Bibó alapvető kérdése.¹⁰

■ JEGYZETEK

1. H. Soós Mária (szerk.): *Levelezés köz- és magánügyben 1931–1944. Címzett vagy feladó Erdei Ferenc*. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1991. Bibó István levele Erdei Ferenchez 1935. február 7-én, Genfből, 30.
2. Kovács Gábor: *Bibó István és a politikai filozófia*. Korunk 2015. 6. sz. 38.
3. Percz László: *Az antispekulatívitás jegyében. Bibó István filozófiai előfeltevéseiről*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Megtalálni a szabadság rendjét*. Tanulmányok Bibó István életművéről. Új Mandátum, Bp., 2001. 37–55.
4. Bibó jogfilozófiájára vonatkozóan lásd Zsidai Ágnes: *Jogbölcseleti torzó: Bibó István jogelméletének rekonstrukciója*. Szt. István Társulat, Bp., 2008.
5. Nagy J. Endre: „Tettbeszéd” *Bibó István 1935-ös „megtérése”*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): i. m. 111–144.
6. Balog Iván: *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában: Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2004.
7. Erre vonatkozóan lásd Erős Ferenc: *Bibó társadalomlélektani előfeltevéseiről*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A hatalom humanizálása*. Tanulmányok Bibó István életművéről. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1993 248–255.
8. Hannah Arendt: *Mi a tekintély?* In: *Uő: Múlt és jövő között*. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén. Osiris Kiadó – Readers International, Bp., 1995. 117.
9. Bibó István: *Az európai egyensúlyról és békéről*. In: *Uő: Válogatott tanulmányok I*. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1986. 375–376.
10. A szabadság kis köreire vonatkozó koncepció Hajnal Istvántól származik, akinek nézetei igen nagy mértékben inspirálták Bibót. Erre vonatkozóan lásd Kovács Gábor: *Hajnal István és Bibó István történelemszemlélete*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság kis körei*. Tanulmányok Bibó István életművéről. Osiris, Bp., 1999. 200–215.